

VELIKI TEROR: Skica za jedan pokušaj objašnjenja

APSTRAKT: Ovaj rad je pokušaj da se iznese autorovo viđenje uzroka, toka i posledica velikih čistki u Sovjetskom Savezu tridesetih godina, uglavnom na osnovu najnovijih rezultata svetske istoriografije o tom pitanju.

Poglavlje o velikom teroru je svakako jedno od najspektakularnijih, a u isto vreme najčudnijih u sovjetskoj istoriji. Zbog toga je ono i jedno od najčešće razmatranih. "Pa ipak, uzroci ovog političkog progona ostaju tajanstveni, jer istoričari tek sada počinju da sistematski istražuju ključne izvore".¹ Naša znanja o velikom teroru se zaista menjaju i uvećavaju svakodnevno, dajući istorijskim istraživanjima na ovom polju dinamičnost koja je bez presedana. To je razlog što i najnovija literatura o ovom predmetu sadrži tako mnogo protivrečnih tvrdnji, mišljenja i ocena. Stara shvatanja opstaju, ali se sve češće osporavaju, što često zbunjuje čitaoca.

Da ilustrujemo ovo navešćemo samo nekoliko primera: pišući 1990. Robert C. Taker (Tucker) još uvek pristaje uz ustaljeno mišljenje stare škole i tvrdi da je Kirov ubijen po Staljinovom naređenju, jer ga je ovaj doživljavao kao rivala.² Samo tri godine kasnije Dž. Arč Geti (J. Arch Getty) je nepobitno dokazao da nema nikakvih čvrstih dokaza za ovu optužbu, iako nema sumnje da je Staljin iskoristio ubistvo za svoje ciljeve.³

1 Robert T. Manning, *The Great Purges in rural district: Belyi Raion revisited*, u: *Stalinist Terror. New Perspectives*, (ur.) J. Arch Getty, Roberta T. Manning, Cambridge, 1993, str. 168.

2 Robert C. Tucker, *Stalin in Power. The Revolution from Above 1912-1941*, New York, London 1990, str. 276.

3 J. Arch Getty, *The politics of repression revisited*, u: *Stalinist Terror*, str. 44-48.

Drugi eklatantan primer se može naći u knjizi Mihajla Helera i Aleksandra Nekriča "Utopija na vlasti". Oni tvrde da Tuhačevski i drugovi uopšte nisu suđeni, već da im je smrtne kazne Politbiro prosto izglasao.⁴ Četiri godine kasnije, Taker se vraća na klasično stanovište da je generalima zaista suđeno, iako iza zatvorenih vrata. Pored ovoga on detaljno opisuje okolnosti pod kojima se suđenje odvijalo.⁵ Šta tek reći za broj Staljinovih žrtava koji se stalno preispituje?⁶

Roj Medvedev i Nikita Hruščov su bili skloni da teror pripišu Staljinovoj poremećenoj ličnosti, Solženjicin je smatrao da je teror logično posledica socijalističkog sistema,⁷ dok je Robert Konkvist (Conquest) tvrdio da se teror mora posmatrati u kontekstu istorije Rusije, Boljševičke partije i revolucije.⁸

Po našem mišljenju (koje se često poklapa sa navedenima), postojalo je više faktora koji su omogućili veiliki teror. Najvažniji bu sili sledeći: Boljševička partija i njen vođa Lenjin; socijalistički sistem koji je ta partija stvorila; Staljinova patološka ličnost, posebno manifestovana kroz njegovu paranoju; njegovi dalekosežni politički planovi; zamah terora koji je postao sposoban da se samoreprodukuje; saučesništvo dela stanovništva u sprovođenju terora. Svemu ovome treba dodati autoritarnu tradiciju Rusije, njenu ogromnu teritoriju, spoljno-političke okolnosti itd.

Boljševička partija je, upkros mnogim unutar-partijskim debatama i diskusijama, bila praktično veoma daleko od demokratske partije. Njeni ciljevi nipošto nisu bili demokratski. Ona nije težila da dođe na vlast demokratskim sredstvima (malo je verovatno da bi joj to ikad i uspelo), a još manje da menja društvo demokratskim putem. Naprotiv, njena priroda, baš kao i narav njenih vođa na čelu sa Lenjinom, bila je autoritarna. Njihovo pomanjkanje skrupula je bilo kombinovano sa mističnom verom u nepogrešivost Partije. Pjatakov je to ovako izrazio 1928. godine: "Po Lenjinu, Partija se zasniva na principu prinude koji ne priznaje nikakva ograničenja ili prepreke... moralne, političke ili fizičke..."⁹

Lenjin i Trocki su otvoreno podržavali terorizam,¹⁰ a činjenica da su bili intelektualci (za razliku od Staljina), teško da taj stav čini

4 Mikhail Heller, Aleksandr Nekrich, *Utopia in Power, The History of the Soviet Union from 1917 to Present*, London, Melbourne, Auckland, Johannesburg, 1986, str. 305.

5 Tucker, n.d., str. 437.

6 Alec Nove, *Victims of Stalinism: How many?*, u: *Stalinist Terror*, str. 261-275.

7 *Stalinist Terror*, Introduction, 2.

8 Robert Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, London 1992, str. 3.

9 Alan Bullock, *Hitler and Stalin. Parallel Lives*, London 1992, str. 564.

10 Isto, str. 400.

prihvatljivijim. Naprotiv, to ovakav stav čini još dostojnijim osude. Oni (a ne Staljin, koji je u to vreme još svirao drugu violinu) su bili ti koji su stvorili sistem u kome je jedini arbitar prava ljudi na život bila Boljševička partija, ili bolje rečeno mala grupa rukovodećih partijskih glavešina. Naravno da u ovakvom sistemu život pojedinaca nije vredeo mnogo. Kao i svaki totalitarni sistem, boljševički je mogao da bude sprečen u ekscesima samo umerenošću i razboritošću njegovih vođa, budući da nisu postojale nikakve systemske mogućnosti zaštite prava ljudi i građana demokratskim i zakonskim putem. Na žalost, za Lenjina se teško može reći da je bio umeren – on tako samo može izgledati u poređenju sa megalomanom Staljinom. Drugim rečima, teror je bio konstantan od 1917. pa nadalje, samo su ga Lenjin i Trocki primenjivali u nešto manjoj meri. Jednom kad su oni nestali, nije više bilo ničega što bi sprečilo sistem da pod neuravnoteženim Staljinom dosegne svoje logičke krajnje konsekvence.

Verovatno najveći mit socijalizma je da je staljinizam bio neka vrsta devijacije, suprotno biti socijalističkog sistema. To nipošto nije bio slučaj. Pokazalo se da nema socijalizma izvan staljinizma, bez obzira kako sistem bio nazivan: staljinizmom, titoizmom, maoizmom ili kako drugačije. On je uvek funkcionisao na isti način, samo je stepen terora bio određen ličnošću vođe i političkim potrebama trenutka. Najmudriji socijalistički vladari (Tito, Janoš Kadar) znali su kada i u kojoj meri da upotrebe teror, a kada druge, prihvatljivije metode vladavine. U praksi, bez obzira na neosporno humanističku suštinu same ideje socijalizma, svaki praktično ("realno") sprovedeni socijalizam se pokazao kao staljinizam, iako je taj naziv ostao rezervisan za najekstremniju terorističku varijantu tog sistema. Svaki put kada je socijalizam umesto namrgođenog lika Velikog Brata želeo da stekne "ljudski lik", umešali bi se sovjetski tenkovi.

Važnost diktatorove ličnosti u autoritarnim sistemima dovodi nas do druge važne pretpostavke terora tridesetih godina – do psihološkog portreta J.V. Staljina. Mnogi su njegovu ličnost videli kao jedni i konačni ključ za enigmu terora, ali kao što se videlo iz prethodnih pasusa, takvo gledište nije utemeljeno na činjenicama. Staljinova ličnost je svakako bila odgovorna za razmere terora (iako je on kasnije po svoj prilici dosegao dimenzije kakvima se ni sam njegov tvorac nije nadao), ali se nikad ne sme smetnuti sa uma da je i Staljin uvek delovao u okviru šireg istorijskog, političkog, društvenog i ekonomskog konteksta. Baš kao i u slučaju Hitlera, taj kontekst je celu tragediju učinio mogućnom i tako strašnom.

Autori koji pišu o Staljinu imju tendenciju da ga vide kao kombinaciju sumanutog paranoidea i vrlo lukavog i proračunatog političara koji protiv svojih pravih i pretpostavljenih (izmišljenih) neprijatelja postupa racionalno i odlučno. Robert Konkvist prenaglašava ovo drugo,¹¹ Taker stavlja akcenat na dubinsko psihološko objašnjenje, dok Alen Bulok (Alen Bullock) kombinuje racionalnu i iracionalnu komponentu, sa nešto jačim naglašavanjem iracionalne.¹²

Ne može biti sumnje u to da je Staljin verovao u svoju istorijski predodređenu ulogu koja ga je obavezivala da promeni lice Sovjetskog Saveza.¹³ To je bilo u skladu sa religijskim načinom mišljenja Boljševika, kome je on bio posebno podložan. Možemo se složiti sa Isakom Dojčerom (Isac Deutscher) da je Staljin imao u osnovi pesimistički pogled na društvo. "Socijalizam je trebalo graditi pre putem prinude nego li putem ubeđivanja. Čak i kada bi pokušavao neku vrstu ubeđivanja, radije je pribegavao propagandnim trikovima nego prosvetenoj argumentaciji.¹⁴ U suštini, Staljin je bio od istog autoritarnog kova kao i Lenjin, samo na mnogo nižem intelektualnom nivou. U tome je bila glavna razlika između njih dvojice. Sam Lenjin je insistirao da je "revolucionarno nasilje takođe esencijalno protiv kolebljivih i neobuzdanih elemenata među samim trudbeničkim masama".¹⁵ Drugim rečima, Staljin je delio Lenjinov pesimistički, čak mizantropski pogled na ljude koji je tako karakterističan za sve diktatore.¹⁶

Ovaj pesimizam je bio pomešan sa paranojom, ili bolje rečeno, njegov pesimizam i mizantropija su bili izraz njegove patološke paranoje. Robert Taker, inače sklon psihologiziranju, tvrdi da je Staljinova sumnjičavost bila znatno ojačana samoubistvom njegove druge žene u decembru 1932. "Kada je povratio psihološku stabilnost, cena koju je platio za ravnotežu je međutim bila sređena unutrašnja vizija sovjetske Komunističke partije i društva kao prošaranih izdajom i mogućnošću izdaje. Još 1920-ih je bio sklon da svet oko sebe vidi kao naseljen

11 Conquest, n.d., str. 81.

12 On tvrdi da je Staljinovu paranoju utvrdio već 1927. prof. Vladimir Behterev, koji je svoje otkriće platio glavom. Da je Staljin bio paranoid, post festum je utvrdio i E.A. Ličko 1988. (Bullock, n.d., str. 401).

13 Isto, str. 400.

14 Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, London 1990, str. 385. (Ovo je verovatno najpoznatija biografija Staljina koja je objavljena u mnoštvo izdanja na mnogim jezicima sveta, uključujući i naš).

15 Conquest, n.d., str. 6.

16 Na samom kraju života Hitler je osudio nemački narod što se nije pokazao dostojnim njegovih očekivanja, tj. što je izgubio rat. Musolini je rekao za Italijane da su "ovčija rasa dobra jedino za pevanje i žderanje sladoleda".

neprijateljima upletenim u konspirativne mahinacije. Sada (1932) ova tendencija se radikalno pogoršala. Počeo je da zamišlja sebe kao nameravanu žrtvu velike kontrarevolucionarne zavere skoncentrisane u određenim krugovima boljševičkih nedobronamernika i razgranate u kroz celo društvo".¹⁷ Na žalost, Takerova briljantna psihološka analiza donekle otežava povezivanje podsvesnih aspekata Staljinove ličnosti sa njegovom veoma racionalnom akcijom čistki. Drugim rečima, Taker u svom objašnjenju nije uspeo da u dovoljnoj meri premosti jaz između Staljinove podsvesti i njegovih svesnih dela. To je ujedno i najslabija tačka tog psihološkog objašnjenja.

Najuverljivije se čini Bulokovo objašnjenje Staljinove ličnosti u kome takođe figuriraju racionalni i iracionalni elementi. Iako Bulokov model sadrži iste elemente kao i Takerov (tj. patološku paranoju i sračunatu političku akciju protiv navodnih neprijatelja),¹⁸ on zbog manje nepotrebnog psihologiziranja izgleda koherentniji. Njegovi elementi su bolje povezani nego što je to slučaj u Takerovom modelu.

Od podsvesnih podsticaja za veliki teror, dolazimo do racional(izova)nih. Taker, Bulok i Dojčer tvrde da je razlog za pokretanje velikog terora bila želja da se stara elita uništi i zameni novom, mladom. U Staljinovim očim, mana stare elite je bila u tome što se dobrim delom sastajala od starih boljševika (tj. članova Partije od pre 1917) i drugih elemenata koji su bili naviknuti na slobodnu diskusiju unutar Partije i koji su se protivili Staljinovoj samovladi. Zbog toga, kakvo god suptilno psihološko objašnjenje stajalo u pozadini, real(istič)an razlog za pokretanje velikog terora je bila želja da se dobije nova poslušnija elita. Sva tri biografista se slažu u ovome, iako uz određene nijanse.¹⁹

Dojčer tvrdi da je Staljin želeo da ukloni stare boljševike kao žrtvene jarce za ekonomske neuspehe, ali da je ovo bio samo manji deo istine.²⁰ On ispravno tvrdi da tiraninu nije bilo potrebno toliko žrtvenih jaraca, kao i to da bi njihovo utamničenje bilo sasvim dovoljna mera za tu svrhu.²¹

Dojčer tvrdi da se Staljin plašio da bi u slučaju rata sa Nemačkom njegovi protivnici mogli da ga svrgnu. Iz tog razloga je rešio da ukloni

17 Tucker, n.d., str. 218.

18 Ove dve komponente se pojavljuju i u klasičnom Dojčerovom portretu diktatora.

19 Deutscher, n.d., str. 373; Tucker, n.d., str. 372; Bullock, n.d., str. 571.

20 U stvari Geti i Vilijam Čeis (William Chase) su pokazali da uništenje starih boljševika nije bio cilj velikog terora, iako je ova grupa teško stradala. (J.Arch Getty, William Chase, Patterns of repression among the Soviet Elite in the late 1930 s: A biographical aproach, u: *Stalinist Terror*, str. 236).

21 Deutscher, n.d., str. 271.

sve koji bi mogli da stvore alternativnu vladu (vlade). Dojčer je ipak bio toliko pošten da prizna da za ovo ne bi mogao da citira "poglavlje i stih", iako smatra da se opravdanost njegovog zaključka može videti iz cele priče, okruženja i posledica montiranih procesa. Kao dokaz navodi činjenicu da je do velikog terora došlo baš u vreme jačanja nacističke Nemačke.²² Sa ovim bi se mogli samo delimično složiti, budući da je Hitlerova Nemačka počela da jača još od 1933.

Po mišljenju Roberta Taker, Staljin je skovao zaveru da bi se domogao apsolutne vlasti. Zavera njegovih neprijatelja protiv njega je bila fiktivna, dok je njegova protiv njih bila stvarna.²³ Sporedni cilj njegove akcije je bio da se osveti starim neprijateljima.²⁴ Kao racionalni momenat, Taker navodi i potrebu da se postigne sporazum sa Hitlerom: njegove žrtve su optužene za saradnju sa Nemačkom na štetu Rusije, pa "zašto bi onda bilo moralno neopravdano sarađivati sa nacistima ako bi to donelo mir i teritorijalno uvećanje zemlji?" Taker pretpostavlja da je takvo moglo da bude Staljinovo rezonovanje.²⁵

Zamena stare elite novom je imala mnoge druge korisne posledice, ali njih Taker samo ovlaš dotiče. Jedna od njih je bila centralizacija, čvrsto utemeljena u ustavu iz 1936. Rusifikacija²⁶ se ne može smatrati za jedno od njenih oruđa: uklonjeni ne-Rusi su zamenjeni Rusima u koje je, izgleda, Gruzijac Staljin imao više poverenja. Zajedno sa komunističkom ideologijom i kultom Staljinove ličnosti, ovi novi ruski činovnici trebalo je da budu cement multinacionalne imperije.

Alen Bulok je najsazetije izrazio uticaj velikog terora na stvaranje nove elite: "Između 1934. i 1939, oko milion administratora, iženjera, direktora, ekonomista i drugih stručnjaka je diplomiralo na visokim školama i univerzitetima, i bilo je željno da stupe na upražnjena mesta... Na 18. kongresu Staljin je najavio da je pola miliona članova Partije, većinom iz redova ove nove inteligencije, unapređeno na rukovodeće položaje u Partiji i državi u tom periodu". Taj proces je nastavljen i sledećih nekoliko godina.²⁷

"Nova, mlada elita nije poznavala drugog vođu sem Staljina, nijedan drugi svet kao odrasli, sem sovjetskog režima, a njihovo znanje o njegovoj ranijoj istoriji i njegovoj marksističko-lenjinističkoj ideologiji

22 Isto.

23 Tucker, n.d., str. 271.

24 Isto, str. 372.

25 Isto, str. 503.

26 Isto, str. 490.

27 Bullock, n.d., str. 571.

će od tada biti crpljeno samo iz Staljinovog viđenja i jednog i drugog. Oni nisu imali nikakve lojalnosti prema Partiji ili ideologiji nezavisno od njenih vođa. Nije bilo izgleda da će oni praviti probleme. Budućnost je bila njihova, ali su znali da su ako budu pravili problem ili ako ne ostvare postavljene ciljeve, isto tako podložni denuncijaciji, otpuštanju ili hapšenju kao njihovi prethodnici. Mehanizam čistki je doveden pod kontrolu i regularizovan je; nije bio ukinut".²⁸

Mnogi su uvideli mogućnosti za brzo napredovanje stvorene čistkama. To je dokazivao broj ljudi koji su se učlanjivali u Partiju.²⁹ Robert Taker je to lepo formulisao: "Čistke su bile vreme vrtoglave socijalne mobilnosti prema gore",³⁰ a moglo bi se dodati, i prema dole – baš kao i uvek u smutna vremena.

Ova socijalna mobilnost i transformacija elite su sigurno bile posledica velikog terora, ali pored vrhovne političke volje, one su takođe bile i motor koji je pokretao teror i činio ga trajnim. Strah je naravno, bio sastavni deo ovog sistema. On je bio gorivo za ovu monstruoznu mašinu.

Svskog dana izlaze na površinu dokazi koji pokazuju da široke narodne mase nisu samo bile žrtve terora (što je neosporno), već da su one bile i počinioci i uživaoci dobitaka koje je teror donosio. Strah je služio da blokira svaki otpor teroru, a potencijalni dobici su teror podsticali. "Denunjacija odozdo je bila generisana odozgo."³¹ Ne samo štampa, već i Staljin lično su hvalili nekog Nikolaenska, "cinkaroša iz naroda". Pesme i priče su sastavljene o deranu Pavliku Morozoviku koji je izdao sopstvene roditelje.³² Ideološka hvala i materijalna nagrada su se združile da stvore potpuno amoralno i duševno nezdravo društvo. Svako se plašio svakog, i svi su bili spremni da potkažu drugog da bi spasli sebe ili stekli neku povlasticu.

Ovakvi nezdravi odnosi su stvorili situaciju u kojoj su radnici potkazivali svoje direktore i inženjere,³³ gde su niži činovnici sumnjicali više i obrnuto.³⁴ Prirodno je da je ovo u velikoj meri slabilo radnu

28 Isto.

29 Roger R. Reese, *The Red Army and Great Purges*, u: *Stalinist Terror*, str. 211.

30 Tucker, n.d., str. 528.

31 Isto, str. 458.

32 Isto, str. 457.

33 Robert Thurston, *The Stahanovite movement: Background to the Great Terror in the factories 1935-1938*, u: *Stalinist Terror*, str. 159.

34 Gabor Tomas Rittersporn, *The omnipresent conspiracy: On Soviet imagery of politics and social relations in 1930*, u: *Stalinist Terror*, str. 111.

disciplinu i remetilo proizvodnju.³⁵ Zbog svega ovoga, možemo se složiti sa Bulokom koji kaže da Staljin nije bio kriv za svaku pojedinu odluku, ali da je samo on mogao da omogući da čistke dosegnu takve razmere.³⁶ On je bio taj koji je pokrenuo novi talas terora i time stvorio atmosferu u kojoj čak i centralnim vlastima nije bilo moguće da zaustave čistke na nižim nivoima.³⁷ Baš zato što je bilo mnogo ličnih, ekonomskih i državnih momenata koji su bili uključeni u celu stvar, bilo je lako držati teror u pokretu, a teško zaustaviti ga.³⁸

Izgleda da su se tek pojedinci suprotstavili teroru. Bez sumnje, u partijskoj državi, samo je Partija bila ta koja je mogla nešto da učini. Međutim, Partija kao celina je ostala nema.³⁹ Zašto? Deo odgovora je već dat: mistična vera u partijsku nepogrešivost (sada otelotvorenu u Staljinu) je igrala svoju ulogu. 1924. godine, Trocki je rekao: "Partija je uvek u pravu... Mi možemo biti u pravu samo sa i kroz Partiju, jer Istorija nije omogućila nijedan drugi način da se bude u pravu."⁴⁰ Pjatakov je govorio o Partiji kao o čudu. "Za njega (komunistu) nema žitova izvan Partije, i on bi bio spreman da veruje da je crno belo a belo crno, ako bi Partija to zahtevala".⁴¹ Ova slepa vera kombinovana sa mučenjem, ucenama, obećanjima i drugim vrstama pritiska, naterala je 99% uhapšenih da priznaju najgnusnije i najapsurdnije zločine;⁴² ova slepa vera spojena sa strahom je činila da milioni veruju u montirana priznanja Staljinovih žrtava. Oni koji nisu verovali ionako nisu smeli to da javno kažu. O mogućnostima brzog napredovanja u uslovima čistki već smo govorili.

Tako je u najglavnijim crtama funkcionisao veliki teror. U svakom slučaju naše predstave o njemu su još uvek daleko od celovitosti, i takve će još dugo ostati.

Veliki teror tridesetih godina nije bio prvi u istoriji Sovjetskog Saveza. Pokazali smo da je teror bio modus operandi režima od samog početka. Model za novi obrazac terora je fiksiran 1928. godine kada je došlo do montiranih procesa inženjerima, direktorima, naučnicima i

35 David L. Hoffman, *The Great Terror on the local level: Purges in Moscow factories 1935-1938*, u: *Stalinist Terror*, str. 166.

36 Bullock, n.d., str. 448.

37 Rittersporn, n.d., str. 103.

38 *Stalinist Terror*, Introduction, str. 2.

39 Tucker, n.d., str. 439.

40 Conquest, n.d., str. 112.

41 Isto, str. 113.

42 Isto, str. 120.

drugima.⁴³ Međutim, tridesetih godina je teror postao oruđe Staljinovog preuzimanja apsolutne vlasti i funkcija njegove paranoje da je ta vlast ugrožena. Jednom ga započevši, on više nije bio u stanju da kontroliše njegove razmere, koje su mu izgleda bar delimično izmakle iz ruku. Mase se nisu pojavljivale samo kao žrtve, već i kao izvršioci i uživaoci plodova. Često one nisu ni bile dotaknute terorom na neki značajniji način. Nove, manje brojke žrtava⁴⁴ i ostali podaci koji svakodnevno izlaze na površinu, govore u prilog ovoj tvrdnji.⁴⁵ U svakom slučaju, iako ne teror kao takav, onda svakako čistke, predstavljaju u velikoj meri "elitni fenomen".⁴⁶ Od socijalističkog sistema u Sovjetskom Savezu najviše su stradali oni koji su najviše doprineli njegovom izgrađivanju.

Summary

THE GREAT TERROR: AN OUTLINE FOR AN ATTEMPT TO INTERPRET

The article speaks about the great terror of 1930s in the Soviet Union. It deals with the causes and consequences of terror. The causes must, above all, be sought in the Bolshevik Party, Lenin and other leaders, in particular Stalin, in the ability of terror to reproduce itself, as well as in the need to create a new obedient state elite which would replace the old one from the revolution period. Stalin did not introduce terror into the Soviet practice, but only started the new, biggest wave of terror in the Soviet history. When terror finally spread, even Stalin could not fully control it.

43 Martin McCauley, *The Soviet Union since 1917*, London, New York, 1922, str. 91.

44 Thurston, n.d., str. 155.

45 Isto, str. 158.

46 Hoffman, n.d., str. 165.